

AUM NAMO BHAGAVATE VASUDEVAYA
HINDU FUNERAL RITES

(Hindu Antyeshti Samskaar)

अन्त्येष्टि संस्कार और प्रार्थना

અન્યેષ્ટિ સંસ્કાર અને પ્રાર્થના

Published by

Vishwa Hindu Parishad (Yorkshire)

3 The Boundary, Bradford BD8 0BQ

West Yorkshire, England

<http://vhp.org.uk/lastriteservices/>

Arjuna addressed Krishna: "You are the Supreme Brahman, the ultimate, the supreme abode and purifier." (Shrimad Bhagvad-Gita 10-12)

ISBN 978-1-8380237-0-6

1st Published 1989
Revised edition 1994
Revised edition 2020

© **Vishwa Hindu Parishad (Yorkshire)**

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electroic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with the prior written permission of the Vishwa Hindu Parishad (Yorkshire).

Outside back cover picture courtesy of I.S.K.C.O.N

Distributed by:
Hindu Sahitya Kendra
46 Loughborough Road, Leicester LE4 5LD

Printed by:

EVOLUTION
PRINT AND DESIGN LIMITED

Evolution Print & Design Ltd
143 Cavendish Road, Leicester LE2 7PJ
Email: sales@evolutiondc.co.uk | Website: www.evolutionprintmanagement.com

CONTENTS

Hindu Funeral rites (introduction)	E1	G1	H1
Funeral rites (a brief resume of the Hindu Anty�shti Samskaar	E2	G1	H1
Vedic Ritual Hymns	E3	G3	H3
Procedures at the Cremation Hall	E4	G5	H5
According to Shrimad Bhagavad-Gita	E5	G5	H5
According to Shri Ishopanishad	E8	G7	H7
Invocation	E8	G8	H8
Address to the audeince	E9	G8	H8
For Jain Hindus	E10	G8	H8
Prarthana - Prayer	E9	G10	H10
Shanti-Paath	E9	G10	H10

E = ENGLISH | G = GUJARATI | H - HINDI

HINDU FUNERAL RITES

INTRODUCTION

The Supreme Lord is the creator of all living-beings. Hence He is our Eternal Father. He is the Paramatma (Eternal Supreme-Soul) and the source of Brahman (Embodiment of Eternal Energy of the Supreme Lord). Jivatma (living-soul) is a fragment of the Brahman and is an eternal servant (Param-sevak) of the Supreme Lord. The eternal servant who wrongly desires to be the master and seeks independence, incarnates as a conditioned soul in the material world, the place full of misery and anxiety. Material world is part of Prakriti (Nature) and is temporary and constantly changing like a moving wheel. The living soul, having taken birth, passes through each and every species of life, numbering 8,400,000. Finally, the living soul gets the human body (Manushya) - the living being capable of controlling the mind. God has made the human being in his own image providing all qualities to enable him to realise divine consciousness. "Hey Krishna, Karuna Sindhu, Din Bandhu, Jagat Pate" - The Supreme Lord Shri Bhagavan Krishna who is the most merciful and the most benevolent has endowed the human body to Jivatma out of compassion and yet given another opportunity to revive the eternal relationship as a true servant.

When a person dies, it is the body alone that dies which is made of five elements. The life-force within the body, called the Soul, is pure eternal energy and continues to exist. With its storehouse of Karma and Prarabdh-Karma (deeds of present and previous lives) the Soul leaves the body, and at a time ordained by the Supreme Lord, re-enters the body of a baby about to be born. This re-entry is called reincarnation of soul or rebirth. The souls of persons who take complete refuge to the will of Supreme Lord, will be redeemed to His Kingdom to live a life of eternal bliss.

FUNERAL RITES

(A Brief Resume of the Hindu Antheshti Samskaar)

From birth to death of a person there are sixteen Samskaars (sacraments) performed as thanks-giving to the Supreme Lord who endowed us with everything. Antyeshti is the last of the sacraments.

The Jiva-Atma (the living-soul) re-enters the new body according to the present and past deeds. Final salvation (Mukti) to the soul is to go back to the kingdom of the Supreme Lord (Vaikuntha) to live eternally, having obtained liberation from cycle of birth and death. The body, on the contrary, is perishable and is made of five prime elements (Pancha-maha-bhoot). During the period of soul presiding over the body, several subtle energies enter and function. According to Yajurveda, oblations are offered to the following sixty-three elements; "the five airs of vitality with their strength; the earth; the firmament; the heavenly region; the ten directions; fire; air; the sun; the moon; the asterisms; purity; the two eyes; the two ears; hair; skin; blood; fat; flesh; sinews; bones; marrow; semen; rebirth; perseverance; good effort; various activities; uplift; the waters; the navel; the tongue; cleanliness; purifying; enlightenment; sadness; austerity; agencies of austerity; day; vengeance; repentance; medicine; time; death; the supreme spirit; physical forces; spiritual forces; eternal space."

The dead person, if male, should be bathed by males and if female, should be bathed by females. Sandal-wood paste should be applied to the body which is draped in new clothes. It is customary to use the following for burning: saffron, musk, sandal-wood, camphor and ghee (purified butter). The head of the body should be pointing to the north. Oblations are offered to the body by the eldest son or nearest male relative who also lights the funeral pyre. The ashes are immersed in the holy waters of river Ganga, Yamuna etc.

The close relatives adhere to ten days mourning. Priest is asked to perform rituals (Pindadaan - offering cooked rice-balls) on the 11th and 12th day when the soul migrates to next destination. In the course of these rites, it is customary in some house-holds to feed the brahmins and to give alms to the poor to ensure eternal peace for the departed soul. On the 13th day, friends and relatives are invited to join for congregational singing in praise of the Supreme Lord and sweets are distributed or meals served after offering to God Almighty, as prasaad.

Person conducting the sacrament is called 'Purohit' or Panditji. He starts chanting hymns of invocation to propitiate the appropriate energies of the Supreme Lord - for good omen, purification of water and other materials to be used in the rites.

Panditji recites 15th chapter of Shrimad Bhagavad-Gita - Purushottama Yoga (the Yoga of the Supreme Lord) - to enlighten the departed Soul as well as the assembled people. Purushottama Yoga deals with the conditioned life of struggle of Jivatma in the material worlds compared to the spiritual realm where every living entity is infallible. Those Jivatmas who reach the Supreme Abode of the Lord, never return to the material world and live a life of eternal bliss.

In the case of Sikh tradition, the Hymn of Praise (Sohila) in the Sacred Shree Guru Granth Sahib, a prayer usually recited at bedtime, is chanted. Part of the prayer says: "Those, who are God's Own, are Merged in His Name; They've cast away the pangs of birth and death. I have found God, the Deathless, whose Glory rings through all the worlds and universes." In the case of the Jain Hindus the Sacred Kalpasutra is narrated for the peaceful Nirvana of the departed soul.

VEDIC RITUAL HYMNS

The following steps are taken to prepare the material remains of the deceased for cremation by the Purohit/Pandit:

1. The rites depend on time, place and circumstances. The body should be brought home from the funeral directors.
2. The dead body should be placed in such a way so that the head is towards the North and the feet towards the South.
3. The next of kin should be asked to come to perform the rites.
4. A dipak (lamp) should be lit and placed on the right side of the body in close proximity to its head.
5. Some grain should be put near the body by the dipak (lamp).
6. Next of kin should be made to sit on the right side to offer pindas to the departed soul. The pindas consist of a mixture of wheat flour, linseed (til) and sugar. Six pindas are offered to the body by placing them on the ground or on the chest. Nobody should cry at the time of pinda ceremony. Six pindas which are meant for body, exit door, cross road, resting place, cremation place and pyre are to be placed in the coffin box.
7. Then this Sankalpa is recited:-

Today.....Day.....Month.....Paksha (Krishna or Shukla)

Name.....Gotra.....Pretasua, Pretatva

*Nivriyartham uttam LOKA PRAPRTYARTHAM
Anurdhvadaihika Karma Krishye*

8. Then the next of kin takes flowers or dry grass (Kusha) to sprinkle water over the body and this mantra should be recited:-

OM APO HISHTHA MAYO BHUVAH TAN OORJE DADHATANA
MAHERANAYA CHAKSHASE
OM YO VAH SHIVATAMO RASASTASYA BHAJAYATE HA NAH
USHATEERIVA MATARAH TASMA ARANGAMAMAVO
YASYA KSHAYAYA JINVATHA
APO JANAYATHA CHA NAH

9. Then put Tulsi leaves in the Ganga water and pour some in the mouth of the body, reciting three times these mantras:-

- a. Aum KESHAVAYA Namah
- b. Aum Narayanaya Namah
- c. Aum Madhavaya Namah

Put Tulsi mala round the body's neck, put sandal paste on the forehead and place sandal wood and sandal powder. Then ghee offerings are made, like Agni hotra, to the body reciting these mantras:-

Aum Prajapataye	Swaha Idam Prjapataye	Namah
Aum Indraya	Swaha Idam Indraya	Namah
Aum Aganaya	Swaha Idam Agnaye	Namah
Aum Somaya	Swaha Idam Somaya	Namah
Aum Yamaya	Swaha Idam Yamaja	Namah
Aum Mrityave	Swaha Idam Mrityave	Namah
Aum Brahmane	Swaha Idam Brahmane	Namah

After this, three more offerings of ghee are made with these mantras:-

Aum Bhooh	Swaha Idam Agnaye	Namah
Aum Bhuvah	Swaha Idam Vayave	Namah
Aum Svah	Swaha Idam Sooryay	Namah

10. After this, give offering with the Havan Saamagri reciting this mantra:-

AUM AYURYAGNENE KALPATĀM	PRĀNO YAGNENA KALPĀTM
CHAKSHUR YAGNENE KALPATĀM	SHROTRAM YAGNENA KALPATĀM
VAGYAGNENA KALPATĀM	MANO YAGNENA KALPATĀM
ATMA YAGNENA KALPATĀM	BRAHMA YAGNENA KALPATĀM
JYOTIR YAGNENA KALPATĀM	SVAR-YAGNENA KALPATĀM
PRISHTAM YAGNENA KALPATĀM	YAGNO YAGNENA KALPATĀM

11. After this take a dry coconut, fill it with til seeds and ghee, place on the forehead and recite these mantras:-

ASOU SWARGĀYA LOKĀYA SWĀHĀ JVALATU PAAVAKE

12. Pour ghee dhaaraa and recite these mantras:-

OM VASOH PAVITRAMASI SHATADHĀRAM VASOH
PAVITRAMASI SHATADHĀRAM VASOH PAVITRAMASI SAHASTRADHĀRAM
DEVASTVĀ SAVITĀ PUNĀTU VASOH PAVITRENA SHATADHĀRENA SUPTAVA
KĀMADHUKSHVAH SWĀHĀ

13. After this the body should be taken to the Cremation ground. On the way the following mantras should be recited:-

1. RĀMA NĀMA SATYA HAI
2. HARI AUM TAT SAT
3. AUM NAMAH SHIVAAYA
4. SHRI RAAM JAYA RAAM JAYA JAYA RAAM

PROCEDURES AT THE CREMATION HALL

These mantras are to be recited at the Cremation Hall before the body when the whole assembly sits down:-

Maha-Mrityunjaya Mantra

Om Trayambakam Yajaamahe Sugandhim Pushtivardhanam
urvaarukamiva Bandhanan Mrityor Muksheeyamaamritaam.

We worship the Three-Eyed One (Lord Shiva), who is gragrant and nourishes well all beings. May he liberate us from death for the sake of immortality, even as the cucumber is served from its bondage to the creeper.

ACCORDING TO SHRIMAD BHAGAVAD-GITA

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

sri bhagavanuvaca
asocyananvasocastvam
prajna-vadamshca bhashase
gatasunagatasumsca
nanushocanti panditah

Sri Bhagavan Said: Arjuna, you grieve over those who should not be grieved for and yet speak like the learned? Wise men do not sorrow over the dead or the living.

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

dehinosmin yatha dehe
kaumaram yauvanam jara
tatha dehantara praptir
dhirastatra na muhyati

Just as boyhood, youth and old age are attributed to the soul through this body, even so it attains another body.

The wise man does not get deluded about this.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

avinasi tu tadviddhi
yena srvamidam tatam
vinasamavyayasyasya
na kascitkartumarhati

Know that alone to be imperishable, which pervades this universe;
for no one has power to destroy this indestructible substance.

अन्तवतन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥

antavanta ime deha
nityasyoktah saririnah
anasino prameyasya
tasmad yudhyasava bharata

All these bodies pertaining to the imperishable, indefinable and eternal soul are spoken of as perishable; therefore, Arjuna fight!

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्वः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

na jayate mriyate va kadacin-
nayam bhutva bhavita va na bhuyah
ajo nityah sasvato'yam purano
na hanyate hanyamane sarire

The Soul is never born nor dies; nor does it become only
after being born. For it is unborn, eternal, everlasting and ancient.
Even though the body is slain, the soul is not.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

vasamsi jirnani yatha vihaya
navani grhnati naro parani
tatha sairaji vihaya jirnany
anyani samyati navani dehi

As a man shedding worn-out garments, takes other new ones,
likewise the embodied soul, casting off worn-out bodies,
enters into others which are new.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

nainam chindanti sastraji
nainam dahati pavakah
na cainam kledayantypo
na posayati marutah

Weapons cannot cut it nor fire burn it; water cannot wet
it nor can wind dry it.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

avyakto'yamacintyo'yam-
avikaryo'yamucyate
tasmadevam viditvainam
nanusocitumarhasi

This soul is unmanifest; it is unthinkable; and it is spoken of as immutable.
Therefore, knowing this as such, you should not grieve.

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य य ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

jatasya hi dhruvo mrtyur-
dhruvam janma mrtasya ca
tasmadapariharye'rthe
na tvam socitumarhasi

For in that case death is certain for the born and rebirth is inevitable for the dead. You should not, therefore, grieve over the inevitable.

देही नित्यमवध्योऽथं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

dehi nityamavadhyo'yam
dehe sarvasya bhārata
tasmatsarvani bhutani
na tvam socitumarhasi.

Arjuna, this soul dwelling in the bodies of all can never be slain; therefore you should not mourn for anyone.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

anta-kale ca mameva
smaranmuktva kalevaram
yah prayati sa mad-bhavam
yati nastyatra samsayah

He who departs from the body, thinking of Me alone even at the time of death, attains My state; there is no doubt about it.

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेतासि वैद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

Tvamadi-devah purusah puranas-
tvamasya visvasya param nidhanam
vettasi vedyam ca param ca dhama
tvaya tatam vishvamananta-rupa

Arjuna said; You are the original Personality of Godhead, You are the only sanctuary of this manifested cosmic world. You know everything and you are all that is knowable. You are above the material modes. O limitless form! This whole cosmic manifestation is pervaded by you!

ACCORDING TO SHRI ISHOPANISHAD

वायुरनिलममृतमवेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ १७ ॥

vayur anilam amrtam
athedam bhasmantam sariram
om krato smara krtam smara
krato smara krtam smara

Let this temporary body be burnt to ashes, and let the air of life be merged with the totality of air. Now, O my Lord, You are the ultimate beneficiary, please remember all that I have done for you.

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउत्किं विधेम ॥ १८ ॥

agne naya supatha raye asman
visvani deva vayunani vidvan
yuyodhyasmajjuhuranameni
bhuyistham te nama uktim vidhema

O my Lord, powerful as fire, innipotent one, now I offer You all obeisances and fall on the ground at Your feet. O my Lord, Please lead me on the right path to reach You, and since You know all that I have done in the past, please free me from the reactions to my past sins so that there will be no hindrance to my progress to reach You.

INVOCATION

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १७ ॥

om purnamadah purnamidam
purnat purnamudacyate
purnasya purnamadaya
purnamevavasisyate

The personality of Godhead is perfect and complete, and because He is completely perfect, all emanations from Him, such as this phenomenal world, are perfectly equipped as complete wholes. Whatever is produced of the complete whole is also complete in itself. Because He is the complete whole, even though so many complete units emanate from Him, He remains the complete balance.

ADDRESS TO THE AUDIENCE

Dear Brethren, grieve not! Grieving for the departed soul, disturbs the peace of mind and increases attachment to the material body which is indeed perishable. By mourning we disturb the soul of the departed. In response to hankering the soul returns back, yet to another perishable body, which suffers again, birth, disease, old age and death, leading a life, full of anxiety, in this material world.

Let us offer our prayers to our saviour, Shri Bhagavan Krishna, to shower His choicest blessings on the dear departed soul of Shriman/Shrimati/Kumari..... to forgive his/her trespasses and to redeem the soul to His Kingdom - "Vaikuntha" - to live a life of bliss for ever and also we pray to the Supreme Lord to give strength and fortitude to the relatives and friends.

PRARTHANA (Prayer)

शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम्
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम्
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

Shaantaakaaram; bhujaga-shayanam; padma-naabham; surésham vishwa-dhaaram; gagana-sadrisham; megha-varnam; shubhangam; lakshmi-kaantam; kamala-nayanam; yogibhir-dhyanagamyam; vandé vishnum bhava-bhaya-haram; sarva-lokaika-naatham.

Obeisance to Shri Bhagwan Vishnu who is extremely peaceful in form; who is reclining on the serpent Shri Shesha Nag; who has the lotus in His navel; who is the Supreme Lord of all celestials and is the support of the entire universe; who is all-pervading like the sky; whose colour resembles the blue cloud, all of whose limbs are most beautiful and auspicious; whose eyes are like the lotus petal; who is the Lord of Shri Lakshmi; the Goddess of Wealth and Good-Luck; who is attained by the Yogis through meditation; who is the Supreme Lord of all the universe; and is the liberator of the fear of repeated birth and death in the material worlds.

AUM NAMO BHAGAVATÉ VASUDÉVAYA (repeat 3 times)

SHANTI PAATH

ॐ द्यौः शांतिरन्तरिक्षः शांतिः पृथ्वि शांति रापः शांतिरोषधयः शांतिः।
वनस्पतयः शांतिर्विश्वेदेवाः शांतिः। ब्रह्म शांतिः। सर्व शांतिः।
शांतिरेव शांतिः सामा शांतिरेधि ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः॥

Om Dyauh Shantih; Antarikshah Shantih; Prithivi Shantih; Rapah Shantih;
Roshadhayah Shantih; Vanaspatayah Shantih; Vishvédevah Shantih;
Brahma Shantih; Sarvam Shantih; Shantiréva Shantih; Sama Shantirédhi,
Om Shantih, Shantih, Shantih!

PEACE INVOCATION

O Supreme Lord! Thy celestial regions are full of peace and harmony; peace reigns on Thy earth and Thy waters. The herbs and trees are full of peace. All Thy forces of nature are full of peace and harmony. There is peace and perfection in Thy eternal knowledge; everything in the universe is peaceful and peace pervades everywhere though Thy grace. O Supreme Lord! the Embodiment of Peace, grant us peace! grant us peace! grant us peace!!!

FOR JAIN HINDU

NAVKAR MANTRA

NAMO ARIHANTANAM
NAMO SIDDHANAM
NAMO AYARIYANAM
NAMO UVAJJHAYANAM
NAMO LOE SAVVA SAHANAM
ESSO PANCH NAMUKKARO
SAVVA PAVAPPANASANO
MANGALANAN CHA SAVVESIM
PADHAMAM HAVAI MANGALAM

Namo Arihantanam

This means that we bow to that person who has conquered his inner enemies. If we can get rid of our anger, greed, fear, ignorance etc, we have conquered the enemy within.

Namo Siddhanam

This means that we bow to the person who is "Siddha", who is perfect. In him there are novices, he is purer than light and full of bliss, knowledge, vision and is immortal.

Namo Ayariyanam

This means that we bow to the "Acharyas". These are people who practise first and then preach. They are the preceptors.

Namo Uvajjhayanam

This means that we bow to the person who is an "Upadhyaya". This is a person who is constantly near knowledge, who studies, meditates, self-introspects and is enlightened with knowledge.

Namo Loe Savva Sahanam

This means that we bow to all the saints and "Sadhus" in this world without discrimination and relevance to their cast, creed, colour and nation.

Esso Panch Namukkarro Savva Pavappanasano

This means that we bow to the above five "mantras" and remove all sins and dust from our life.

**MANGALANAN CHA SAVVESIM
PADHAMAM HAVAI MANGALAM**

*This means that this is the holiest of the
"mantras", the most divine and pure.*

ANJALIGEET

HE NATH JOD HATH PAYE PREMATHI SAU MANGIYE
SHARAN MALE SACHUN TAMARUN AE RHUDAYATHI MANGIYE
JE JIWA AVYO APA PASE CHARABMAN APANAVJO
PRAMATMA AE ATMANE SHANTI SACHI APAJO

VALI KARMANA YOGE KARINE JE KULAMAN AE AVATARE
TYAN POORNA PREME O'PRABHUJI APANI BHAKTI KARE
LAKH CHORASI BANDHANONE LAKSHAMAN LAI KAPAJO
PARAMATMA AE ATMANE SHANTI SACHI APAJO

SUSAM PATTI SUVICHAR SATKARMANO DAI VARSO
JANMO JANAM SATSANGTHI KIRTAR PAR UTARJO
AA LOKNE PARLOKMA TAV PRE RAGRAG VYAPJO
PARAMATMA AE ATMANE SHANTI SACHI APAJO

MALE MOKSH KE SUKH SVARGANAN ASHA URE EVI NATHI
DIYO DEH DURLABH MANAVINO BHAJAN KARAVA BHAVATHI
SACHUN BATAVI ROO SHREE RANCHHOD RHUDAYE STHAPAJO
PARAMATMA AE ATMANE SHANTI SACHI APAJO

BHAJAN

MAITRI BHAVANUN PAVITRA JHARANUN,
MUJA HAIYAMAN VAHYA KARE.
SHUBH THAO AA SAKALA VISHVANUN,
EVI BHAVANA NITYA RAHE.

GUNATHI BHARELA GUNIJANA DEKHI,
HAIYUN MARUN NRUTYA KARE.
E SANTONAN CHARANA KAMALAMAN,
MUJA JIVANANUN ARGHYA RAHE.

DEEN KRURA NE DHARMA VIHONA,
DEKHI DILAMAN DARDA RAHE.
KARUNA-BHINI ANKHO-MANTHI,
ASRUO SHUBHA STROTA VAHE.

MARG BHULELA JEEVANA PATHIKA NE,
MARGA CHEENDHAVA UBHO RAHUN.
KARE UPEKSHA E MARAGANI,
TOYE SAMATA CHITTA DHARUN.

SANTA-JANONI DHARMA-BHAVANA,
HAIYE SAU MANAVA LAVE.
VERA JHERANAN PAPA TAJINE,
MANGALA GEETO E GAVE.

અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર અને પ્રાર્થના

પૂર્વભૂમિકા

પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર આ બ્રહ્માંડનો ચરાચર (જીવ યા નિર્જીવ) સૌનો એક રચયિતા છે. આથી તે અમારા સૌના જીવાત્માનો માતા-પિતા છે. બ્રહ્મ, પરમાત્મા અને ભગવાન પરબ્રહ્મ, પરમેશ્વરના ત્રણ રૂપો છે. તેમાં જીવાત્મા પરમાત્માનો એક અંશ છે; અને તેનો હંમેશા દાસ છે. જીવાત્મા પરમાત્માથી વિમુખ બને છે, એનું કારણ મૃત્યુલોક એ દુઃખ અને ચિંતાઓથી ભરેલું છે, આથી જીવાત્માને વારંવાર જન્મ લેવો પડે છે અને મરવું પડે છે. મૃત્યુલોકમાં દરેક વસ્તુ માયાવી છે અને અસ્થિર છે. અને તેમાં ફરતા ચક્રની માફક હંમેશા પરિવર્તન થયાજ કરે છે. જીવાત્મા ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં જન્મ મરણના ચક્રમાં ફરતો જ રહે છે. જીવાત્માને ફરતાં ફરતાં કોઈકવાર પરમાત્માની કૃપાથી દેવને દુર્લભ હોય એવું જ્ઞાન-પ્રધાન માનવ દેહ મળે છે. આ માનવદેહ જો કે ભગવાનનું સ્વરૂપ જેવું જ છે, અને જીવાત્મા આ શરીર દ્વારા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે.

હે કૃષ્ણ, કરુણાસિંધુ, દીનબંધુ જગદપતિ - પૂર્ણ - પુરૂષોત્તમ, દીનબંધુ, કૃપાસિંધુ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે કૃપા કરી જીવાત્માને માનવ દેહ આપી તેણે તેનો આધ્યાત્મિક સંબંધ સ્થાપિત કરેલો છે. અને હંમેશા તેનો દાસ બનાવાનો અવસર ઊભો કરી આપે છે.

જ્યારે મનુષ્ય મરે છે; તો તેનું પંચભૌતિક શરીર જ મરે છે. આ શરીરનો પ્રાણ - જીવાત્મા કોઈ દિવસ મરતો જ નથી, કારણ તે નિત્ય તેમજ અનાદિ છે. આ જીવ પોતાના કર્મો અનુસાર વારંવાર બાળકના રૂપે જન્મ લે છે. જીવાત્માનું વારંવાર બાળક રૂપે જન્મ લેવું એનેજ પુનર્જન્મ કહેવામાં આવે છે. જો માણસ(જીવાત્મા) સંપૂર્ણરૂપે પરમાત્માની શરણાગતિ સ્વીકારી લે તો તે જન્મ મરણના બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવી લે છે અને ભગવાનના નિત્યધામમાં નિવાસ કરે છે.

અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર

(હિંદુ અંત્યેષ્ટિ સંસ્કારનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન)

જન્મથી માંડી મૃત્યુ સુધી માનવ, પરમાત્મા કે જેણે એને બધું આપ્યું છે, તેના ચશોગાન કરવા માટે સોળ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે; તેમાં અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર તે અંતિમ સંસ્કાર છે.

જીવાત્મા પોતાના કર્મો અનુસાર નવશિશુના રૂપે પ્રાકૃતિક શરીર ધારણ કરે છે. મોક્ષ અથવા મુક્તિ દ્વારા જીવાત્મા જન્મ મરણના બંધનમાંથી મુક્ત થઈ જઈ પરમાત્માના દિવ્યધામ, વૈકુંઠમાં નિવાસ કરે છે. આ વિપરીત શરીર પાંચ ભૌતિક તત્ત્વનું બનેલું હોવાથી નાશવંત છે અને મૃત્યુની દશામાં પાંચ તત્ત્વમાં મળી જાય છે. શરીરમાં જીવાત્માનાં વાસ દરમ્યાન કંઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ-શક્તિઓ શરીરમાં કાર્યરત રહે છે. યજુર્વેદ અનુસાર નિમ્ન ૬૩ તત્ત્વોની આહુતિઓ, આપીએ છીએ. “પાંચ અત્યાવશ્યક વાયુ, પૃથ્વી, નભ-મંડળ, સ્વર્ગાદિક સ્થાન, દશ દિશાઓ, અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાગણ, પવિત્રતા, બે નેત્રો, બે કાન,

વાળ, ચામડી, લોહી, માંસપેશિઓ, હાડકાં, સ્નાયુઓ, મજ્જા, વીર્ય, પુનર્જન્મ અભિનિવૈશ, શુભકર્મ, વિવિધ ગતિઓ, ઉત્પત્તિ, પાણી, નાભી, જીભ, આત્મશુદ્ધિ, સ્વછતા, મોક્ષ, દુઃખ, તપસ્થા, તિતિશા, દિવસ, પ્રતિશોધ, પ્રાયશોધ, ઔષધિ, કાળ, મૃત્યુ, પરબ્રહ્મ ભૌતિક શક્તિઓ, આધ્યાત્મિક શક્તિઓ, આધ્યાત્મિક આકાશ. ”

જો મૃતક પુરૂષ હોય તો તેને પુરૂષ સ્નાન કરાવે છે, જો સ્ત્રી હોય તો તેને સ્ત્રીઓ કરાવે છે. મૃતકદેહ પર ચંદનનો લેપ કરવામાં આવે છે, અને તેને નવાં વસ્ત્રોમાં લપેટવામાં આવે છે. મૃતદેહન દહન કરવા માટે મોટે ભાગે નીચે જણાવેલ સામગ્રીઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. કેશર, કસ્તૂરી, ચંદનનાં લાકડાં, કપૂર, ઘી વગેરે. મૃતદેહનું માર્થું ઉત્તર દિશામાં રાખવામાં આવે છે (રાખવું જોઈએ), મોટો દીકરો અથવા તો નજીકનો સંબંધી પુરૂષ, મૃતદેહને પ્રણામ કરી તે જ પુરૂષ મૃતદેહને અગ્નિ ચાંપે છે. મૃતદેહની અસ્થિને પવિત્ર નદીઓ જેવી કે ગંગા, યમુના વગેરેમાં વહેતા પાણીમાં પધરાવી દેવામાં આવે છે.

નજીકના સંબંધીઓ દશ દિવસ સુધી મૃત્યુશોક મનાવે છે. મૃત્યુના અગિયા કે બારમે દિવસ જ્યારે જીવાત્મા બીજા દેહમાં પ્રવેશ કરી જાય છે ત્યારે પંડિતને બોલાવીને પિંડદાન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. ઘણી જગ્યાએ એવો રિવાજ છે કે મરનારના કુટુંબીજનો દ્વારા આ સંસ્કાર સમયે બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવામાં આવે છે અને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે, કે જેથી મરનારના જીવાત્માને શાંતિ મળે. તેરમાના દિવસે સંબંધીઓ અને મિત્રોને બોલાવી પરમાત્માના ભજન કિર્તન કરાવવામાં આવે છે. અને પછી મીઠાઈ વહેંચવામાં આવે છે, અથવા પરમાત્માને ભોગ લગાડ્યા પછી પ્રસાદરૂપે ભોજન કરાવવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિ આ સંસ્કાર કરાવે છે તેને પુરોહિત અથવા પંડિત કહેવામાં આવે છે. પંડિતજી શુભ મુહૂર્ત પાણી અથવા બીજી સામગ્રીઓની શુદ્ધતા માટે પરમાત્માની અસીમ શક્તિઓના મંત્રોચાર દ્વારા આવાહન કરવામાં આવે છે.

પંડિતજી દ્વારા મૃતવ્યક્તિના જીવાત્માની મુક્તિ માટે અને લોકોના આત્મકલ્યાણ માટે શ્રીમદ્ભાગવદ્ ગીતાના ૧૫મા અધ્યાય “પુરૂષોત્તમયોગ”નો પાઠ કરવામાં આવે છે. પુરૂષોત્તમયોગ અધ્યાયમાં જીવાત્માને મૃત્યુલોકમાં શું શું ભોગવવું પડ્યું છે, તેમજ આધ્યાત્મિક જગતમાંથી ત્યાં રહેનારને ફરી મૃત્યુલોકમાં આવવું ન પડે તે માટેનું તુલનાત્મક વિવેચન કર્યું છે. જીવાત્માઓ ભગવાના દિવ્યધામમાં નિવાસ કરે છે તેઓ કદી પણ મૃત્યુલોકમાં પાછા ફરતા નથી અને હંમેશાં જ આનંદમય રહે છે.

શિખ પરિવારોમાં શિખધર્મની પ્રથા અનુસાર શ્રી ગુરૂગ્રંથસાહેબમાં સમાવિષ્ટ “સોહિલા” ગુરૂવાણીનું સાંજે વાંચન અને પ્રાર્થના કરાવાય છે. આ પ્રાર્થનાના એક ભાગનો અર્થ એ છે કે જેઓ પરમાત્માના અંશને પ્રાપ્ત થઈ ગયા છે તેઓને જન્મ મરણના ફેરામાંથી મુક્તિ મળી જશે. ભગવાન કે જેનું મૃત્યુ થતું નથી જેના ગુણગાન આખા જગતમાં તેમ જ બ્રહ્માંડમાં ગાવામાં આવે છે. જૈન હિંદુ, મૃતવ્યક્તિના જીવાત્માના મોક્ષને માટે પવિત્ર “કલ્પસૂત્ર”નો પાઠ કરે છે.

લૈદિક વિધિ

મૃતદેહના અગ્નિદાહ પહેલાં નીચે મુજબની કાર્યપ્રણાલી અનુસરવાની છે.

- (૧) અંતિમ વિધિ સમય, સ્થળ અને સંજોગો પર આધાર રાખે છે. પહેલાં તો ક્યુનરલ ડાયરેક્ટર પાસેથી સદ્ગતનો મૃતદેહ ઘેર લાવવો.
- (૨) મૃતદેહનું(શબનું) માથું ઉત્તર દિશા ભણી અને પગ દક્ષિણ દિશા તરફ રાખવાં.
- (૩) અંતિમ વિધિ કરવા માટે અંગત સગાંને બોલવવાં.
- (૪) દીપ પ્રગટાવી તેને મૃતદેહની જમણી બાજુ માથાની નજીક રાખવો.
- (૫) દીવડી પાસે ઘઉં કે અનાજ રાખવું.
- (૬) નજીકના સગાંએ જમણી બાજુ બેસીને અગર ઊભાં રહીને સદ્ગતને પિંડદાન કરવું. પિંડના ગોળા બાજરી, ઘઉં, તલ અને ખાંડના મિશ્રણથી બનાવાય છે. ૬ પિંડના ગોળા મૃતદેહની નજીક જમીન પર કે છાતી પર રાખવામાં આવે છે. પિંડદાનની વિધિ સમયે કોઈ રુદન કરવું નહિં.
- (૭) ત્યાર પછી નીચે મુજબ સંકલ્પ કરોવ:- અધ(દિવસ, પક્ષ, માસ વગેરે બોલવા) નામ(મરનારનું) ગોત્રસ્ય (.....) પ્રેતસ્ય પ્રેતત્વ નિવૃત્ત્યર્થ ઉત્તમલોકપ્રાપ્ત્યર્થ અહમ્ ઔર્ધ્વદૈહિક કર્મ કરિષ્યે ॥
- (૮) ત્યાર પછી અંગત સગાં ફૂલ કે ઘાસના તણખલાં વડે મૃતદેહ પર પાણી છાંટતા છાંટતા નીચેના મંત્ર બોલે:

ૐ આપો હિષ્ઠા મયોભુવસ્તાન ઉજજૈ દધાતન મહેરણાય ચક્ષસે ।

ૐયો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય ભાજયતે હ નઃ ।

ઉશતીરિવ માતરઃ તસ્મા અરંગમામવો ચસ્ય ક્ષયાય જીન્વથ ।

આપો જનયથા ચ નઃ ।

- (૯) પછી ગંગાજળમાં તુલસીપત્ર રાખવું અને તે ગંગાજળની ધારા સદ્ગતના મુખમાં કરવી અને ત્રણ વખત નીચેના મંત્ર બોલવા.

(૧) ૐ નમો કૈશવાય

(૨) ૐ નમો નારાયણાય

(૩) ૐ નમો માધવાય

તુલસીમાળા મૃતાત્માના કંઠમાં પહેરાવી. કપાળ પર ચંદનનો લેપ કરવો અને ચંદનનું લાકડું અને પાવડર બાજુમાં મુકવાં. પછી શરીરને અગ્નિહોત્રની જેમ નીચેના મંત્રો બોલતાં જવ, તલ સાથે આહુતિ આપવી.

ૐ પ્રજાપતે સ્વાહા, ઈદં પ્રજાપતયે ન મમ ।

ॐ ઈન્દ્રાય સ્વાહા, ઈંદં ઈન્દ્રાય ન મમ ।
ૐ અગ્નયે સ્વાહા, ઈંદં અગ્નયે ન મમ ।
ૐ સોમાય સ્વાહા, ઈંદં સોમાયે ન મમ ।
ૐ યમાય સ્વાહા, ઈંદં યમાય ન મમ ।
ૐ મૃત્યવે સ્વાહા, ઈંદં મૃત્યવે ન મમ ।
ૐ બ્રહ્મણો સ્વાહા, ઈંદં બ્રહ્મણો ન મમ ।

(૧૦) આ પછી ઘીની (ઘીની બદલે જવ, જલ) ત્રણ વધુ આહુતિ નીચેના મંત્રો સાથે આપવી.

ૐ ભૂઃ સ્વાહા, ઈંદં અગ્નયે ન મમ ।
ૐ ભુવઃ સ્વાહા, ઈંદં વાયવે ન મમ ।
ૐ સ્વઃ સ્વાહા, ઈંદં સુર્યાય ન મમ ।

આ પછી હવન સામગ્રી સાથે આહુતિ આપી નીચેનો મંત્ર બોલવો.

ૐ આયુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્, પ્રાણો યજ્ઞેન કલ્પતામ્
ચક્ષુર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્, શ્રોત્રં યજ્ઞેન કલ્પતામ્
વાગ્ધજ્ઞેન કલ્પતામ્, મનો યજ્ઞેન કલ્પતામ્
આત્મા યજ્ઞેન કલ્પતામ્, બ્રહ્મા યજ્ઞેન કલ્પતામ્
જયોતિર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્, સ્વર્યજ્ઞેન કલ્પતામ્
પુષ્ટં યજ્ઞેન કલ્પતામ્, યજ્ઞો યજ્ઞેન કલ્પતામ્ સ્વાહા. ॥

(૧૧) આ પછી સૂક્ત્વ નાભિયેર લેપું, તેમાં તલ અને ઘી નાખી, કપાળ પર રાખી નીચેનો મંત્ર બોલવો:

અસૌ સ્વર્ગાય લોકાય સ્વાહા, જવલતુ પાવકે.

(૧૨) વઘેલા ઘીની આ મંત્ર બોલી ધારા પાડવી.

ૐ વસોઃ પવિત્રમસિ શતધારં,
વસોઃ પવિત્રમસિ સહસ્ત્રધારં, દેવસ્ત્વા સવિતા પનાતુ,
વસોઃ પવિત્રેણ શતધારેણ સુમ્પવ કામધુક્ષ્વઃ સ્વાહા.

(૧૩) આ પછી મૃતદેહને સ્મશાનભૂમિ પર લઈ જવો. ઋત્તામાં નીચેના મંત્રો બોલવા.

રામનાય સત્ય હૈ, હરિ ૐ તત્સત્, ૐ નમઃ શિવાય, શ્રી રામ જય રામ જય જય રામ.

સ્મશાન હોલમાં કરવાની વિધિ

હોલમાં જ્યારે બધા પોતાની જગ્યાએ બેસી જાય ત્યારે મૃતદેહની સમક્ષ નીચેના મંત્રો બોલવા:

મહા – મૃત્યુન્જય મંત્ર

ૐ ત્ર્યંબકં યજામહે સુગંધિં પુષ્ટિવર્ધનમ્ ।
ઉર્વારુકમિવ બન્ધનાન્ મૃત્યોર્મુક્ષીય માઠમૃતાત્ ॥

કાકડી પાકતાં છૂટે વેલાથી સહેજે યથા ।
તથા મુક્ત કરો મુજને મૃત્યુથી મૃત્યુંજય ॥
ત્રિનેત્રી શિવને ભજીએ સુગંધી પુષ્ટિવર્ધક ।
અમૃતથી કરો વંચિત, હે ! વિશ્વેશ્વર શંકર ॥

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અનુસાર શ્રી ભગવાનુવાચ

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ ભાષસે ।
ગતાસૂનગતાસૂન્શ્ચ નાનુશોચન્તિ પણ્ડિતાઃ ॥

શ્રી ભગવાન બોલ્યા: તું (પંડિતના જેવી) ડાહીડાહી વાતો કરે છે અને શોક ન કવા યોગ્યનો શોક કરે છે, પણ જ્ઞાનીઓ મરેલાં કે જીવતાંની પાછળ શોક નથી કરતા. ૨(૧૧)

દેહિનડસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં ચૌવનં જરા ।
તથા દેહન્તપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુહ્યતિ ॥

જેમ જીવાત્માને આ દેહમાં બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી રીતે તેને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. આવા ફેરફારથી ધીર પુરુષ મુંઝાતો નથી. ૨(૧૩)

અવિનાશી તું તદ્ભિદ્ધિ ચેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુર્મર્હતિ ॥

જેના વડે આખું શરીર વ્યાપ છે તેને તું અવિનાશી જાણ. અવિનાશી આત્માનો નાશ કરવા કોઈ શક્તિમાન નથી. ૨(૧૭)

અન્તવન્ત ઇમિ દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણાઃ ।
અનાશિનોઠપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્યુઘ્યસ્ય ભારત ॥

કદી નાશ ન પામતા અને માપી ન શકાય એવા સનાતન જીવાત્માનું ફક્ત ભૌતિક શરીર નાશ પામે છે. તેથી હે અર્જુન ! તું યુદ્ધ કર. ૨(૧૮)

न जायते भ्रियते वा कदाचिन्नायं
भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमान शरीरे ॥

આત્માને નથી જન્મ કે નથી મૃત્યુ. આ આત્મા પહેલાં હતો અને ભાવિમાં તે નહિ હોય એવુંય નથી. તેથી તે જન્મ અને મૃત્યરહિત છે, નિત્ય છે, શાશ્વત છે અને પુરાતન છે. ઈંરીર હણાપાથી તે હણાતો નથી. ૨(૨૦)

वासंसि ज्ञानानि यथ विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराधि ।
तथा शरीराणि विहाय ज्ञानान्य-
न्यानि संयाति नवानि देही ॥

મનુષ્ય જેમ જૂનાં ને જરી ગયેલાં વસ્ત્રોને તજીને બીજાં નવા વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેમ જીવાત્મા જીર્ણ થઈ ગયેલાં શરીરો તજી દઈને બીજાં નવાં શરીરો ધારણ કરે છે. ૨(૨૨)

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पापकः ।
न यैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति भासतः ॥

એ આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી પલાળી શકતું નથી અને પવન સૂકવી શકતો નથી. ૨(૨૩)

अप्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयविकार्योऽमुच्यते ।
ज्ज्यभादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमहीसे ॥

આ આત્માને ઈન્દ્રિયથી જાણી શકાય નહિ તેવો, મનથી વિચારી શકાય નહિ તેવો અને વિકારરહિત કહ્યો છે, માટે એને એવો જાણીને, એનો શોક કરવો એ તને ઘટતું નથી. ૨(૨૫)

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
ज्ज्यभादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमहीसे ॥

જન્મેલનું મરણ નક્કી છે અને મરેલાનો જન્મ નક્કી છે. જેથી ટાળી ના શકાય એવા વિષયમાં શોકર એ તને ઘટે નહીં. ૨(૨૭)

देही नित्यमपद्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणुभूतानि न त्वं शोचितुमहीसे ॥

હે ભારતા ! બધાના દેહમાં રહેલો આ આત્મા સદા અવધ્ય છે. તેથી કોઈ પ્રાણીનો શોક કરવો તને છાજતો નથી. ૨(૩૦)

અન્ટકાલે ચ માર્ગે સ્મરન્મુકત્વા કલેવરમ્ ।
યઃ પ્રયાતિ સ મદભાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

અને મરણવેળાએ મારું જ સ્મરન કરતો કરતો જે કોઈ મનુષ્ય દેહ છોડે છે તે સદા મારું સ્વરૂપ પામે છે એમાં સંશય નથી. ૮(૫)

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણસ્ત્વમસ્ય
હ્યશ્ચસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેતાસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તતં વિશ્વમનન્તરૂપ ॥

આપ આદિ દેવ પુરાણ પુરુષ છો અને આ વિશ્વનું પરમ આશ્રયસ્થાન છો, આપ જાણનાર તથા જાણવા યોગ્ય પરમધામ છો. હે અનંતરૂપોવાળા ! આપ વડે વિશ્વ વ્યાપ્ત છે. ૧૧(૩૮)

શ્રી ઈશોપનિષદ્ અનુસાર

વાયુરનિલમમૃતમથૈદં ભસ્માન્તં શરીરમ્ ।
ૐ ક્તો સ્મર કૃતં સ્મર ક્તો સ્મર કૃતં સ્મર ॥

આ ક્ષણભંગુર શરીર ભલે ભસ્મિભૂત થઈ જાય અને આ જીવનનો પ્રાણવાયુ સમગ્ર વાયુમાં ભલે ભળી જાય. હે ભગવાન, હવે મારા બધા ચક્ષુને યાદ કરો અને તમે વસ્તુઓના છેવટના ભોક્તા છો, માટે મેં જે કાંઈ તમારે માટે કર્યું તે બધું યાદ કરજો.

અગ્ને નય સુપથારાયે અસ્માન્ વિશ્વાનિદેવ વચુનાનિ વિદ્માન ।
ઉચોદ્યસ્મજ્જુહ્વાણમેનો ભૂચિષ્ઠાં તે નમઊક્તિવિદેમ ॥૧૮॥

હે ભગવાન, અગ્નિ જેવા શક્તિમાન, સર્વ સમર્થ, હું જમીન ઉપર પડીને તમને નમસ્કાર કરું છું. હે ભગવાન, તમારી પાસે પહોંચાડતા સાચા રસ્તે મને લઈ જાવ અને મેં જે કાંઈ ભૂતકાળમાં કર્યું છે તે તમે બધું જાણતા હોવાથી, મને મારા ભૂતકાળના પાપમાંથી મુક્ત કરો, જેથી મારી પ્રગતિમાં કોઈ વિઘ્ન આવે નહીં.

આહવાન
ૐ પૂર્ણમદઃ પૂર્ણામિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ।
પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમિવાવાશિષ્યતે ॥

પરમેશ્વર ખામી રહિત અને સંપૂર્ણ છે. અને તેઓ સંપૂર્ણતયા ખામી રહિત છે. માટે જ તેમનામાંથી ૧ ઉદ્વતી બધી વસ્તુઓ, જેવી કે, આ ભૌતિક જગત સંપૂર્ણપણે ખામી રહિત છે. સંપૂર્ણમાંથી જે જે ઉદ્ભવે છે તે પોતે પણ સ્વયં સંપૂર્ણ છે. અને કારણ કે પરમેશ્વર પોતે સંપૂર્ણ છે માટે જ ઘણાએ સંપૂર્ણ એકમો તેમનામાંથી ઉદ્ભવે છે, તો પણ શેષ રૂપે તેઓ સંપૂર્ણ છે.

ઉપરિચિત સત્માને ઉદ્બોધન

આદરણિય ભાઈ અને બહેનો, મહેરબાની કરી દુઃખી ન થાઓ ! શરીર ત્યાગી ગયેલા આત્માને માટે શોક કરવાથી માનસિક શાંતિનો ભંગ થાય છે. અને પંચભૌતિક શરીર કે જે નાશવંત છે તે પ્રતિ આશક્તિ વધે છે, શોક કરવાથી આપણાથી વિદાય થયેલા આત્માને કનડગત કરીએ છીએ. જે આત્મા મુક્તિ નથી પામતો, તેને આ નાશવંત શરીર ફરીથી ધારણ કરવું પડે છે, કે જે જન્મ-મરણ, રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા, દુઃખ અને ચિંતાઓથી ભરપૂર છે. આ કારણસર આપણે આ સંસારમાં જન્મ-મરણના ફેરામાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું, એ માટે હંમેશાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવો આપણે સૌ સાથે મળી આપણા મુક્તિદાતા શ્રી ભગવાન કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરીએ કે તે અમારી/આમારા પ્રિય આદરણિય શ્રીમાન/શ્રીમતી/કુમાર/કુમારી.....

.....
ને એના અપરાધો માફ કરવા કૃપા કરે અને એમના આત્માને પોતાના નિત્યધામ “શ્રી વૈકુંઠ”

માં કાયમને માટે નિવાસ કરવા દેવાનો પ્રબંધ કરે, અને અમના સંબંધીઓ અને મિત્રોને આ મોટી ઊણપ-ક્ષતિને સહન કરવાની શક્તિ પ્રદાન કરે.

જૈન હિન્દુઓ માટે

નવકાર મંત્ર

નમો અરિહંતાણાં । નમો સિદ્ધ્યાણાં ।

નમો આચરિયાણાં । નમો ઉવચ્ચાયાણાં ।

નમો લોએ સવ્વસાહુણાં । એસો પંચ નમુક્કારો ।

સવ્વ પાવપ્પણાસણો । મંગલાણાં ચ સવ્વેસિં ।

પઢમં હવઈ મંગલં ।

નમો અરિંતાણાં ।

એનો અર્થ એવો થાય છે કે હું એને પ્રણામ કરું છું જેણે આત્મિક શત્રુઓ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. અગર અમે અમારા ક્રોધ, લોભ, ડર, અજ્ઞાન વિગેરેને દૂર કરી શકીએ તો અમે અમારા શત્રુઓ ઉપર વિયક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકીએ.

નમો સિદ્ધાણાં ।

એનો અર્થ એ થાય છે કે હું એવા મનુષ્યને પ્રણામ કરું છું જે સિદ્ધિ પૂર્ણ થઈ ગયો છે. જેનામાં કોઈ દોષ નથી અને એ પ્રકાશનાં કિરણોથી પણ પવિત્ર છે. ઉપરાંત આનંદમય, જ્ઞાની, ભવિષ્યવેતા અને અમર છે.

નમો આચરિયાણાં ।

એનો અર્થ એવો થાય છે કે અમે આચાર્યને પ્રણામ કરીએ છીએ. એ એવો માણસ છે જે પહેલાં પોતે આચરણ કરે છે. અને ત્યાર પછી ઉપદેશ કરે છે. જે ગુરુ કહેવાય છે.

નમો ઉવજઝાયાણાં ।

એનો અર્થ એવો થાય છે કે અમે એવા મનુષ્યને પ્રણામ કરીએ છીએ જે ઉપાદયાય છે. એ એવી વ્યક્તિ છે જે લગાતાર જ્ઞાનનું અધ્યયન કરે છે. ધ્યાન લગાવે છે. આત્મ નિરિક્ષણ કરે છે. અને જ્ઞાનમાં ઓતપ્રોત રહે છે.

નમો લોએ સવ્યસાહુણાં ।

એનો અર્થ એવો થાય છે કે અમે આ સંસારમાં દરેક સાધુ અને સંતોને કોઈ ભેદભાવ વગર, એની વ્યાતજાત, વંદન, રંગ અને રાષ્ટ્રિયતાનું ધ્યાન રાખ્યા વગર પ્રણામ કરીએ છીએ.

એસો પંચ નમુક્કારો ।

ઉત્ત્વ પાવપ્પણાસણો ।

એનો અર્થ એવો થાય છે કે અમે ઉપરનાં પાંચે મંત્રોને પ્રણામ કરીએ છીએ. અને અમે અમારા દરેક પાપો તેમજ ભૂલને અમારા જીવનમાંથી દૂર કરીએ છીએ.

મંગલાણાં ચ સવ્વેસિં ।

પદ્મં હવઈ મંગલમ ।

એનો અર્થ એ થાય છે કે આ અત્યંત, પવિત્ર, દિવ્ય અને શુદ્ધ મંત્ર છે.

અંજલિ ગીત

હે નાથ જોડી હાથ પાચે પ્રેમથી સૌ માંગીએ
શરણ મળે સાચું તમારું એ હૃદયથી માંગીએ
જે જીવ આવ્યો આપ પાસે ચરણમાં અપનાવજો
પરમાત્મા એ આત્માને શાંતિ સાચી આપજો.
વળી કર્મના યોગે કરીને જે કુળમાં એ અવતરે
ત્યાં પૂર્ણ પ્રેમે ઓ પ્રભુજી આપની ભક્તિ કરે
લખચોરાશી બંધનોને લક્ષમાં લઈ કાપજો
પરમાત્મા એ આત્માને શાંતિ સાચી આપજો.
સુસંપત્તિ સુવિચાર ને સત્કર્મનો દઈ વારસો
જન્મો જનમ સતસંગથી કિરતાર પાર ઉતારજો
આ લોકને પરલોકમાં તવ પ્રેમ રગરગ વ્યાપજો
પરમાત્મા એ આત્માને શાંતિ સાચી આપજો.

મળે મોક્ષ કે સુખ સ્વર્ગના આશા ઉરે એવી નથી
દિયો દેહ દુર્લભ માનવીનો ભજન કરવા ભાવથી
સાચું બતાવી રૂપ શ્રી રણછોડ હૃદયે સ્થાપજો
પરમાત્મા એ આત્માને શાંતિ સાચી આપજો.

ભજન

મૈત્રી ભાવનું પવિત્ર ઝરણું મુજ હૈયામા વહ્યા કરે
શુભ થાઓ આ સકલ વિશ્વનું એવી ભાવના નિત્ય રહે
ગુણથી ભરેલા ગુણીજન દેખી હૈયું મારું નૃત્ય કરે
એ સંતોના ચરણ કમળમાં મુજ જીવનનું અર્થ્ય રહે
દીન કૂર ને ધર્મ વિહોણા દેખી દિલમાં દર્દ રહે
કરુણાભીની આંખોમાંથી અશ્રુઓ શુભ સ્ત્રોત વહે
માર્ગ ભૂલેલા જીવન પથિકને માર્ગ ચીંધવા ઊભો રહું
કરે ઉપેક્ષા એ મારગની તોયે સમતા ચિત્ત ધરું
સંતજનોની ધર્મભાવના હૈયે સૌ માનવ લાવે
વેર ઝેરના પાપ તજીને મંગળ ગીતો એ ગાવે

પ્રાર્થના

શાંતાકારં ભુજગશયનં પદ્મનાભં સુરેશમ્,
વિશ્વાધારં ગગનસદ્શં મેઘવર્ણં શુભાંગમ્ ।
લક્ષ્મીકાન્તં કમલનયનં યોગિભિર્દયાનગમ્યમ્,
વન્દે વિષ્ણું ભવભયહરં સર્વલોકોકૈકનાથમ્ ॥

શ્રી ભગવાન વિષ્ણુ જે આનંદસ્વરૂપ છે, જે શેષનાગની શય્યા પર શાસન કરે છે, જે નાભીમાં કમળ ધારણ કરે છે, જે સ્વર્ગના બધા જ લોકોના સ્વામિ છે, અને સંપૂર્ણ વિશ્વને ધારણ કરનાર છે, જે આકાશની માફક સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે, જેના સ્વરૂપનો રંગ ભૂરું વાદળો જેવો છે, જેના બધા જ હાથો અતિશય સુંદર છે, જે મહાલક્ષ્મી, ધન સંપિત્ત અને શુભભાગ્યની દેવીના સ્વામિ છે, જેનું યોગીઓ મુનિઓ ધ્યાનવસ્થામાં દર્શન કરે છે, અને જે ભૌતિક જગતમાં જન્મ-મરણના બંધનથી મુક્તિ આપે છે, તેને હું વંદન કરું છું.

શાંતિ પાઠ

ૐ ધ્યો: શાંતિરંતરિક્ષ(ગું) શાંતિ:
પૃથ્વી શાંતિરાપ: શાંતિરોષઘય: શાંતિ:
વનસ્પતય: શાંતિ વિંશ્વેદવા: શાંતિ બ્રહ્મ શાંતિ:
સર્વ(ગું) શાંતિ: શાંતિ રેવ શાંતિ: સામા શાંતિ રેઘિ
ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

અમો પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે બ્રહ્માંડના સર્વ નક્ષત્રોમાં શાંતિ હો; ધરતી માતા અને પાણીમાં શાંતિ હો; ઔષધિયો તેમજ વનસ્પતીઓમાં શાંતિ હો; બધા દેવ-દેવીઓમાં બ્રહ્મ શાંતિ પ્રદાન કરે; વિશ્વમાં શાંતિ હો; અમને શાંતિ પ્રદાન કરે ! અમને શાંતિ પ્રદાન કરે !! અમને શાંતિ પ્રદાન કરે !!!

अन्त्येष्टि संस्कार

भूमिका

परब्रह्म परमेश्वर इस ब्रह्मांड के चराचर के रचयिता है अतः वह हमारी जीवात्मा के माता-पिता है। ब्रह्म, परमात्मा और भगवान परब्रह्म परमेश्वर के तीन स्वरूप है। जीवात्मा परमात्मा का अंश है और उनका नित्य दास है। जीवात्मा परमात्मा का अंश है और उनका नित्य दास है। जीवात्मा परमात्मा से विमुख होने और माया की शरणागत होने के कारण मृत्युलोक में जो कि दुःख और चिंताओं से भरा है, बारबार जन्म लेता और मरता है। मृत्युलोक का सभी सामान माया निर्मित और अस्थाई है एवं ऐक घूमते हुऐ चक्र की तरह परिवर्तनशील है। जीवात्मा चौरासीलाख योनियों में जन्म-मरण के चक्र में घूमता रहता है। जीवात्मा को घूमते घूमते कभी परमात्मा की कृपा से देव दुर्लभ ज्ञानप्रधान मान देह मिलता है। यह मानव देह जो कि भगवान के स्वरूप जैसा है और जीवात्मा इसी शरीर द्वारा परमात्मा को प्राप्त कर सकता है। “हे कृष्ण, करुणा सिन्धु, दीन बन्धु, जगद्गते” - पूर्ण पुरुषोत्तम, दीनबन्धु कृपा सिन्धु भगवान श्री कृष्ण ने कृपा कर जीवात्मा को मानव देह प्रदान कर उसे उनसे आध्यात्मिक सम्बन्ध स्थापित कर नित्य दास बनने का अवसर प्रदान किया है।

जब मनुष्य मरता है, तो उसका पांचभौतिक शरीर ही मरता है। इस शरीर का प्राण, जीवात्मा अपने कर्मों के अनुसार बारबार शिशु के रूप में जन्म लेता है। जीवात्मा का बारबार शिशु के रूप में जन्म लेना ही पुनर्जन्म कहलाता है। जो मनुष्य (जीवात्मा) पूर्ण रूप से परमात्मा को शरणागत हो जाता है वह इस जन्म-मरण के बन्धन से मुक्त हो जाता है और भगवान के नित्यधाम में निवास करता है।

अन्त्येष्टि संस्कार

(हिन्दु अन्त्येष्टि का संक्षिप्त वर्णन)

जन्म से लेकर मृत्यु तक मानव परमात्मा, जिसने उसे सभी कुछ दिया है के यशोगान करने के लिये सोलह संस्कार किये जाते है। अन्त्येष्टि संस्कार अन्तिम संस्कार है।

जीवात्मा अपने कर्मों के अनुसार नवशिशु के रूप में प्राकृतिक शरीर धारण करता है। मोक्ष यानी मुक्ति द्वारा जीवात्मा जन्म-मरण के बन्धन से मुक्त होकर परमात्मा के दिव्यधाम वैकुण्ठ में निवास करती है। इसके विपरीत, शरीर पांच भौतिक तत्वोंसे बना होने के कारण नासवान है और मृत्युकी दशामें पंच तत्वों में मिल जाता है। शरीर में जीवात्मा के निवास के दौरान कई सूक्ष्म तत्व दृ शक्तिर्या शरीर में कार्यरत रहती है। यजुर्वेद के अनुसार निम्न तत्वोंको आहुतिर्या देते है; पाँच अपान वायु, पृथ्वी, नभ मण्डल, स्वर्गादिक स्थान, दस दिशाओं, अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्र, तारगण, पवित्रता, दो नेत्र, दो कान, केश, त्वचा, रक्त, वसा, मांस, स्नायु(मांस पेशियाँ), हड्डी, मज्जा, वीर्य, पुनर्जन्म, अभिनिवेश, शुभकर्म, विभिन्न गतिविधियाँ, उन्नति, जल,

नाभि, शुद्धता, आत्मशुद्धि, मोक्ष, दुःख, तपस्या, तितिक्षा, दिवस, प्रतिशोध, प्रायश्चित्त, औषधि, काल, मृत्यु, परब्रह्म, भौतिक शक्तियाँ, आध्यात्मिक शक्तियाँ, आध्यात्मिक आकाश ।

अगर मृतक पुरुष है तो उसे पुरुष नहलाते हैं और अगर स्त्री है तो उसे महिलायें नहलाती हैं। मृत शरीर पर चन्दन का लेप किया जाता है और उसे नये वस्त्रों में लपेट दिया जाता है। मृतक को जलाने के लिये निम्न सामग्री का उपयोग किया जाता है; केशर, कस्तूरी, चन्दन की लकड़ी, कपूर, घी। मृतक का सिर उत्तर दिशा में रखा जाना चाहिये। ज्येष्ठ पुत्र निकट संबन्धी पुरुष द्वारा मृतक को प्रणाम किया जाता है और वही चिता में आग देता है। मृतक की अस्थियों को पवित्र नदियों जैसे गंगा, यमुना आदि में प्रवाहित कर दिया जाता है।

निकट संबन्धीजन दस दिन तक मृत्युशोक मनाते हैं। मृत्यु के ग्यारहवें और बारहवें दिन जब जीवात्मा दूसरे शरीर में प्रवेश कर जाती है तब पुरोहित को बुलाकर पिंडदान संस्कार किया जाता है। कई स्थानों पर यह भी प्रथा है कि मृतक के परिवारवाले इस संस्कार क समय ब्रह्मणों को भोजन करवाते और दक्षिणा देते हैं जिससे मृतक की जीवात्मा को शांति मिले। तेरहवें दिन संबन्धियों और मित्रों को परमात्मा के गुणानुवाद - संकिर्तन मे सम्मिलित होने के लिये निमन्त्रित किया जाता है और मिठाई बाँटी जाती है अथवा परमात्मा को भोग लगाने के बाद प्रसाद रूप में भोजन करवाया जाता है।

वह व्यक्ति जो संस्कार करवाता है पुरोहित या पंडित कहलाता है। पंडितजी शुभ शकुन, जल और अन्य सामग्री की शुद्धता के लिये परमात्मा की उपयुक्त शक्तियोंका मंत्रोच्चारण द्वारा आवाहन करते हैं।

पंडितजी, मृत व्यक्ति की जीवात्मा की मुक्ति और इकट्ठे हुए लोगों के आत्मा कल्याण के लिये श्री भगवद्गीता के १५ अध्याय, परुषोत्तम योग, का पाठ करते हैं। परुषोत्तम योग अध्याय में जीवात्मा को इस मृत्युलोकमें क्या क्या भुगतना पडता है और आध्यात्मिक जगत में जहाँ के रहनेवालों की मृत्युलोक मे वापस नहीं आना पडता का तुलनात्मक विवेचन किया है। वे जीवात्मायें जो भगवान के दिव्य धाम में निवास करती हैं, कभी भी मृत्युलोक में वापस नहीं आती और हमेशा ही आनन्दमय रहती हैं।

शिख परिवारों में शिख धर्म की प्रथा के अनुसार, श्री गुरुग्रन्थसाहिब मे “सौहीला” गुरुवाणी का जो के सोते समय गाते हैं की प्रार्थना करते हैं। इस प्रार्थना के एक भाग का अर्थ है “कि जो भगवान के हो गये हैं, जिनका उनके नाम में मन रम गया हैं, उनको जन्ममरण के बन्धन से मुक्ति मिल जायेगी। मैंने भगवान को मृत्यु से परे, जिसको यशोगान पूर्ण जगत में और ब्रह्मांड में है एसा पाया है।” जैन हिन्दु, मृत व्यक्ति की जीवात्मा के मोक्ष के लिये पवित्र कल्पसूत्र का पाठ करते हैं।

वैदिक विधि

पंडितजी मृतदेह के दाह संस्कार के लिये निम्न विधि से तैयारी करते हैं।

- १ यह संस्कार समय, स्थान और परिस्थितियों पर निर्भर करता है। मृत देह को अन्त्येष्टि-क्रिया अधिकारी(फ़्यूनर डायरेक्टरज) के यहाँ से घर पर लाना चाहिये।
- २ मृतक शरीर का शिर उत्तर की ओर और पांव दक्षिण की तरफ रखें।
- ३ पुत्रादि या जो भी नजदीकी सम्बन्धी हो वह मृतक कर्म करें।
- ४ मृतक शरीर के दांयी तरफ, सिर के समीप, दीपक जलाकर रखें।
- ५ दीपक के समीप थोडा सा धान(कोई अनाज) रखें।
- ६ मृतक कर्म करने वाला व्यक्ति शव के दांयिी ओर बैठ कर पिण्ड देवें। पिण्ड आटे-तिल-घी तथा खांड मिलाकर बनावें। छः(६) पिण्ड बना कर शव की छाती या जमीन पर रखने चाहिए। इस समय किसी को रोना नहीं चाहिए। छः पिण्ड का अभिप्राय है - बाहर का दरवा, चौराहा, विश्राम घर इ् स्मशान घाट तथा अर्थी, सभी पिण्ड शव के साथ रख देवें।
- ७ इस के पश्चात् इस प्रकार संकल्प कीचिए।
अद्य(आज).....दिवस.....मास.....पक्ष(कृष्ण या शुक्ल)
नाम.....गोत्र.....(जाति ब्राह्मण या क्षत्रीय आदि) प्रेतस्य प्रेतत्व निवृत्यर्थ उत्तम लोक प्राप्त्यर्थ और्ध्वदैहिकं कर्म करिष्ये ॥
- ८ तत्पश्चात् फूल या कुशाओं (सूखा घास) द्वारा शव पर जल छिडकें। और साथ में मंत्र का उच्चारण करें।
*ॐ आपोहिष्ठा मयो भुवः । तान उर्जे दधातन । महेरणाय चक्षसे
यो वः शिवतमो रसः । तस्य भाजयते ह नः । उशतीरिव मातरः ।
तस्मा अरंगमामवः । यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ।*
- ९ उसके पश्चात तुलसी के पत्ते गंगाजल में डालें और प्रत्येक बार भगवान का नाम उच्चारण करें।

ॐ केशवाय नमः

ॐ नारायणाय नमः

ॐ माधवाय नमः

तुलसी माला गले में डालें, चन्दन माथे पर लगायें, चंदन का जूर्ण शरीर के दोनों ओर रखें उसके पश्चात् अग्निहोत्र के समान ही निम्न मंत्रों द्वारा धृत आहुतिर्या देनी चाहिए।

ॐ प्रजापतये स्वाहा, इदं प्रजापते न मम ।
 ॐ इन्द्राय स्वाहा, इदं इन्द्राय न मम ।
 ॐ अग्नये स्वाहा, इदं अग्नये न मम ।
 ॐ सोमाय स्वाहा, इदं सोमाय न मम ।
 ॐ यमाय स्वाहा, इदं यमाय न मम ।
 ॐ मृत्युवे स्वाहा, इदं मृत्युवे न मम ।
 ॐ ब्रह्मणे स्वाहा, इदं ब्रह्मणे न मम ।

इसके बाद घी की तीन आहुतिरियाँ, और देवे

ॐ भूः स्वाहा, इदं अग्नये न मम ।
 ॐ भुवः स्वाहा, इदं वायवे न मम ।
 ॐ स्वः स्वाहा, इदं सूर्याय न मम ।

१० तदुपरांत निम्न मंत्र से हव सामग्री आज्य युक्त आहुतिरियाँ देवें

ॐ आयुर्यज्ञेन कल्पतां, प्राणो यज्ञेन कल्पतां,
 चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां. श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताम्,
 वाग्यज्ञेन कल्पातम् मनो यज्ञेन कल्पताम्,
 आत्मा यज्ञेन कल्पातम्, ब्रह्म यज्ञेन कल्पताम्,
 ज्योतिर्ज्ञेन कल्पताम्, स्वर्ग्यज्ञेन कल्पताम्,
 पृष्टं यज्ञेन कल्पताम्, यज्ञो यज्ञेन कल्पताम्

११ तत्पश्चात् सूखा नारियल लीजिये, उस में तिल तथा घी भर कर शव के मस्तक पर रखें तथा मंत्र का उच्चारण करें ।

“असौ स्वर्गाय लोकाय स्वहा ज्वलतु पावके”

घी की धारा वाहक आहुति देवें ।

१२ ॐ वसोः पवित्रमसि शत धारं वसोः पवित्रमसि सहस्र धारम् ।
 देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शत धारेण सुप्तव कामधुक्ष्वः स्वाहा ।

१३ इस के पश्चात् मृतक शरीर को श्मसान भूमि में ले जाना जाहिए और मार्ग में निम्न मंत्रों का उच्चारण करना चाहिए ।

(१) राम नाम सत्य है । (२) हरिः ॐ तत्सत् ।
 (२) ॐ नमः शिवाय । (४) श्रीराम जय राम जयजय राम ।

श्मशान भूमि पर पहुँचने के पश्चात

कुछ क्षण के लिए सभी मृत आत्मा की शांति के लिए मैन(चुप) धारण करें और अन्तःकरण से परम पिता परमात्मा से प्रार्थना करें कि इस प्राणी की आत्मा को सद्गति प्रदान होवे और सभी सम्बन्धियों को इस महान शोक सहन करने की शक्ति प्रदान करें।

“ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः”

निम्न लिखित मंत्र का उच्चारण श्मशान भूमि के भवन में मृत देह के समक्ष करना चाहिए।

महा - मृत्यन्जय मंत्र

ॐ त्र्यंबकं यजामहे सुगन्धिम् पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनात् मृत्योर्मुक्षीतय माऽमृतात् ॥

हे विश्वात्मा, हृष्टि पुष्टि दायक, त्रिगुण रुपक भगवान् महादेव आप को मैं वन्दन करता हूँ और प्रार्थना करता हूँ कि जिस प्रकार ककड़ी पक जाने पर अपने बेल से स्वयं अलग हो जाती है, उसी प्रकार मुझे मृत्यु से मोक्ष प्रदान करें।

श्रीमद् भगवत् गीता के अनुसार

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।

गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ २ (११)

भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा, हे अर्जुन । पांडित्यपूर्ण बोलता हुआ भी तू उनके लिए शोक कर रहा है जो शोक के योग्य नहीं है । पर पण्डितजन तो जिन के प्राण चले गये हैं और जिनके प्राण नहीं गये हैं, उनके लिये भी शोक नहीं करते ॥ २(११)

देहिनोऽस्मिन्मृता देहे कौमारं यौवनं जरा ।

तथा देहान्तप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ २(१३)

जिस प्रकार माया-बद्ध जीव को इस देह में क्रम से कौमार, यौवन तथा वृद्धावस्था की प्राप्ति होती है, उसी भाँति मृत्यु होने पर अन्य देह की प्राप्ति होती है। स्वरूपज्ञानी धीर पुरुष इससे मोहित नहीं होता २(१३)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ २(१७)॥

अविनाशी तो उसको जान, जो सम्पूर्ण शरीर में व्याप्त है। इस अव्यय आत्मा का विनाश करने में कोई भी समर्थ नहीं है ॥२(१७)॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः
अनाशिनोऽप्रेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥२(१८)॥

इस अविनाशी, अप्रमेय और नित्य रहने वाले आत्मा की पाकृत देह ही नाशवान् है। अतएव हे भरतवंशी
अर्जुन। तुं युद्ध कर ॥२(१८)॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२(२०)॥

आत्मा किसी भी काल में न तो जन्मता है और न मरता ही है ।
तथा एक बार होकर यह कभी नष्ट भी नहीं होता। यह नित्य, अजन्मा, शाश्वत् और पुरातन है।
देह मारे जाने पर भी आत्मा नहीं मारा जाता ॥२(२०)॥

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्यति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२ (२२)॥

जिस प्रकार मनुष्य पुराने वस्त्रों को त्याग कर नये वस्त्र धारण करता है, उसी प्रकार आत्मा पुराने जीर्ण
शरीरों को त्याग कर नूतन देह ग्रहण करता है ॥ २(२२) ॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२(२३)॥

इस आत्मा को शस्त्र काट नहीं सकता, अग्नि जला नहीं सकती, जल गीला नहीं कर सकता और वायु
सुखा नहीं सकती ॥२(२३)॥

अव्यक्तोऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२(२५)॥

यह आत्मा अव्यक्त, अचिन्त्य तथा अविकारी कहा जाता है। इसे ऐसा जानकर तुझे देह के लिए शोक
नहीं करना चाहिए ॥ २ (२५) ॥

जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्भ्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपिरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २(२७)॥

जिसका जन्म हुआ है, उसकी मृत्यु निश्चित है और मरे हुए का पुनर्जन्म निश्चित है ।
अतएव इस अनिवार्य स्वधर्म-पालन में तू शोक करने के योग्य नहीं है ॥२(२७)॥

देही नित्यवध्वोऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं स्रशीचतुमर्हसि ॥ २(३०) ॥

हे भरतवंशी अर्जुन ! देह में निवास करने वाला आत्मा कभी नहीं मारा जा सकता । इसलिये किसी प्राणी के लिए तू शोक करने के योग्य नहीं है ॥२(३०) ॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्रभावं याति नास्यत्र संशयः ॥८(५) ॥
जो कोई अन्तकाल में मेरा स्मरण करता हुआ देह को त्यागता है, वह तत्काल मेरे स्वभाव को प्राप्त हो जाता है - इसमें कुछ भी सन्देह नहीं है ॥८(५) ॥

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरुप ॥११(३८) ॥

प्रभो ! आप आदिदेव और सनातन पुरुष है, आप ही इस प्राकृत-जगत् के एकमात्र आश्रय हैं ।
आप सब कुछ जानते हैं और जो कुछ जानने योग्य है, वह भी आप ही हैं ।
हे अनन्तरुप ! यह सम्पूर्ण सृष्टि आप से व्याप्त है ॥ ११(३८) ॥

श्री ईशोपनिषद् के अनुसार

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥१७ ॥

इस अस्थाई शरीर को अग्नि में जल कर भस्म होजाने दो और प्राण वायु सर्वव्यापी वायु में मिल जाने दो । अब, हे मेरे भगवान ! कृपा करके सभी यज्ञों को याद रखिये जो मैंने किये हैं और क्योंकि आप ही अन्तिम भोक्ता हैं इसलिये जो कुछ भी मैंने आपके लिये किया है उसे याद रखिये ।

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥१८ ॥

हे अग्नि जैसे शक्तिशाली भगवान ! सर्व शक्तिमान ! मैं आपके चरणों में जंडवत् करके अब प्रणाम करता हूँ । हे भगवान ! मुझे सही मार्ग दिखलाइये जिससे मैं आपके पास पहुँच सकूँ । और क्योंकि आप जानते हैं कि मैंने भूत काल में क्या किया है; कृपी कर के मुझे पिछले पापों के फलों से मुक्त कीजिये मेरी प्रगति में कोई रुकावट न होवे ।

आह्वान

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

परम प्रभु परिपूर्ण हैं, और उनसे उत्पन्न हुई सभी वस्तुएँ जैसे यह दृश्य जगत् आदि भी अपने आप में पूर्ण हैं। संपूर्ण इकाइयों के उत्पन्न हो जाने पर भी वे संपूर्ण ही रहते हैं।

उपस्थित सभा को संबोधन

आदरणीय भाइयों/और बहनों ! कृपया दुःखी न हो । शरीर त्याग कर गई आत्मा के लिये शोक करने से मानसिक शान्ति भंग होती है और पंचभौतिक शरीर नाशवान है के प्रति आसक्ति बढ़ती है। शोक करने से हम, हमसे विदा हुई आत्मा को क्षुब्ध करते हैं। वह आत्मा जो मुक्ति को नहीं प्राप्त करती उसे पुनः इस नश्वर शरीर में जो कि इस भौतिक संसार में जन्म-मरण, रोग, वृद्धावस्था, दुःख और चिन्ताओं से ग्रस्त है में आना पड़ता है । इसलिये हमें इस संसार के आवागमन के चक्र से मुक्त होने के लिये सतत प्रयत्न करना चाहिये ।

आइये हम सब मिलकर हमारे मुक्तिदाता श्री भगवान कृष्ण से प्रार्थना करें कि वह हमारे/हमारी प्रिय / आदरणीय श्रीमान/श्रीमती/कुमार.....
को उनके अपराधों को अपनी अहेतु की कृपा से क्षमा करने और इनकी आत्मा को अपने नित्यधाम 'वैकुण्ठ' में सदा सदा के लिये निवास प्रदान करने की कृपा करें और उनके संबंधियों और मित्रों को इस महान क्षति को सहन करने की शक्ति प्रदान करें।

जैन हिन्दुओं के लिये

नवकार मंत्र

नमो अरिहंताणं ।
नमो सिद्धाणं ।
नमो आयरियाणं ।
नमो उवज्झायाणं ।
नमो लोए सव्वसाहूणं ।
एसो पंच नमुकारो ।
ऋव पावप्पणासणो ।
मंगलाणं च सव्वेसिं ।
पढमं हवई मंगलम् ।

नमो अरिहंताणं ।

इसका तात्पर्य यह है कि हम उस मनुष्य को प्रणाम करते हैं जिसने अपने आत्मिक शत्रुओं को जीत लिया है। अगर हम शत्रुओं को जीत लिया है। अगर हम हमारे क्रोध, लोभ, डर, अज्ञान आदि को दूर कर दें तो हम हमारे शत्रुओं पर विजय पा लेते हैं।

नमो सिद्धाणं ।

इसका तात्पर्य यह है कि हम उस मनुष्य को प्रणाम करते हैं। उसमें कोई दोष नहीं है, वह प्रकाश किरण से भी अधिक पवित्र है और आनन्दमय, ज्ञानी, भविष्य दृष्टा और अमर है।

नमो आयरियाणं ।

इस का तात्पर्य यह है कि हम आचार्यों को प्रणाम करते हैं। ये वे मानव हैं जो पहले स्वयं आचरण करते हैं और बाद में उपदेश देते हैं। ये गुरु कहलाते हैं।

नमो उवज्झायाणं ।

इसका तात्पर्य यह है कि हम उस मनुष्य को प्रणाम करते हैं जो लगातार ज्ञान अर्जन करता है, ध्यान लगाता है, आत्म निरीक्षण करता है, और ज्ञान से ओतप्रोत है।

नमो लोए सव्वसाहूणं ।

इस का तात्पर्य यह है कि हम इस संसार में सभी साधु और सन्तों को बिना किसी भेद भाव और उनकी जात, वंश, रंग और राष्ट्रियता का ध्यान दिये बिना प्रणाम करते हैं।

एसो पंच नमुक्कारो ।

त्रह्व पावप्पणासणो ।

इनका तात्पर्य यह है कि हम इपरोक्त पाँचो मंत्रो को प्रणाम करते हैं और हम हमारे सभी पापों औ अज्ञान रुपी धूल को हमारे जीवन से हटाते हैं।

मंगलाणं च सव्वेसिं । पढमं हवई मंगलम् ।

इसका तात्पर्य यह है कि ये अत्यन्त पवित्र, दिव्य और शुद्ध मंत्र है।

अंजली गीत

है नाथ जोडी हाथ पाये प्रेमथी सौ मांगिए ।
शरण मळे साचुं तमारुं ऐ हृदयथी मांगिए ।
जे जीव आव्यो आप पासे चरणमां अपनावजो ।
परमात्मा ए आत्माने शान्ति साची आपजो ।
वळी कर्मना योगे करी जे कुळमां ए अवतरे ।
त्यां पूर्ण प्रेमे ओ प्रभुजी आपनी भक्ति करे ।
लख चोराशी बंधोने लक्षमां लई कापजो ।
परमात्मा ए आत्माने शान्ति साची आपजो ।
सुसंपत्ति, सुविचार सत्कर्मनो दई वारसो ।
जन्मो जनम सतसंगथी किरतार पार उतारजो ।
आ लोकने परलोकमां तव प्रेम रगरग व्यापजो ।
परमात्मा ए आत्माने शांति साची आपजो ।

मळे मोक्ष के सुख स्वर्गना आशा उरे एवी नथी ।
दियो देह दुर्लभ मानवीनो भजन करवा भावथी ।
साचुं बतावी रुप श्री रणछोड हृदये स्थापजो ।
परमात्मा ए आत्माने शान्ति साची आपजो ।

भजन

मैत्री भावनुं पवित्र झरणुं, मुज हैयामां वह्या करे;
शुभ थाओ आ सकल विश्वनुं, एवी भावना नित्य रहे ।
गुणथी भरेला गुणीजन देखी, हैयुं मारुं नृत्य करे;
ए संतोना चरण कमलमां, मुज जीवननुं अर्ध रहे ।
दीन क्रूर ने धर्मविहोणा, देखी दिलमां दर्द रहे;
करुणाभीनी आंखोमांथी, अश्रुओ शुभ खोत वहे ।
भार्ग भुलेला जीवन पथिक ने, मार्ग चींधवा उभो रहूँ;
करे उपेक्षा ए मारगनी, तोये समता चित धरुं ।
संतजनोनी धर्मभावना, हैये सी मानव लावे;
वेर झेरनां पाप तीने, मंगल गीतो ए गावे ।

प्रार्थना

शांताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशम्
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभांगम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यम्
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ।

श्री भगवान विष्णु जो आनन्दस्वरूप है; जो श्री शेषनाग शैय्या पर शयन कर रहे हैं; जिनकी नाभी में कमल का फूल है; जो सभी स्वर्गादिक लोकों के स्वामी हैं और संपूर्ण विश्व के धारक है; जो आकाश की तरह सर्वत्र व्याप्त हैं; जिनके स्वरूप का रंग नीले बादलों जैसा हैं; जिनका योगी मुनी ध्यानवस्था में दर्शन करते हैं और जो भौतिक जगत के जन्म-मरण के बन्धन से मुक्ति देने वाले हैं उनको वंदन करता हूँ।

शांतिपाठ

ॐ द्यौः शांतिरन्तरिक्षः शांतिः पृथिव्यं शांति रापः
शांतिरोषधयः शांति वनस्पतयः शांतिर्विश्वेदेवाः
शांति ब्रह्म शांतिः सर्व शांतिः शांतिरेव शांतिः सामा शांतिरेधि ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

हम परब्रह्म परमेश्वर से प्रार्थना करते हैं कि ब्रह्माण्ड के सभी नक्षत्रों में शान्ति हो; धरती माता और जल में शान्ति हो; औषधियों एवं वनस्पतियों में शान्ति हो। सभी देव-देवियों तथा ब्रह्म शान्ति प्रदान करें; विश्व में शान्ति हो। सर्वत्र, संपूर्ण शान्ति रहे। हमें शान्ति प्रदान करें। हमें शान्ति प्रदान करें!! हमें शान्ति प्रदान करें!!

મંગલ મંદિર ખોલો

મંગલ મંદિર ખોલો, દયામય મંગલ મંદિર ખોલો

જીવન વન અતિ વેગે વટાવ્યું (૨)

દ્વાર ઊભો શિશુ ભોળો.....દયામય (૨)

તિમિર ગયું ને જ્યોતિ પ્રકાશ્યો,(૨)

શિશુને ઊરમાં લ્યો લ્યો .....દયામય (૨)

નામ મધુર તમ રટયો નિરંતર,(૨)

શિશુ સહ પ્રેમે બોલો.....દયામય (૨)

દિવ્ય તૃષાતુર આવ્યો બાળક,(૨)

પ્રેમ અમી રસ ઢોળો.....દયામય (૨)

Mangal Mandir Kholo

Mangal Mandir Kholo, Dayamay Mangal Mandir Kholo

Jeevan Van Ati Vege Vatavyu, (2)

Dwar Ubhho Shishu Bholo

Dayamay ..... (2)

Timir Gayu Ne Jyoti Prakashyo (2)

Shishune Urma Lyo Lyo

Dayamay ..... (2)

Naam Madhur Tam Ratyo Nirantar (2)

Shishu Sah Preme Bolo

Dayamay ..... (2)

Divya Trushatr Avyo Balak (2)

Prem Ameer Ras Shhlo

Dayamay ..... (2)

AB SAUNPA DIYAA ISA JEEVANAKAA, SAB BHAAR TUMHAARE HAATHOME
HAE JEET TUMHAARE HAATHOME, AUR HAAR TUMHAARE HAATHOME
MERA NISCHAYABAS EKA YAHEE, IKA BAAR TUMHE PAA JAAUME
ARPANA KAR DOON DUNIYAABHARKAA, SAB PYAAR TUMHAARE HAATHOME
JO JAGAMEIN RAHU TO AISE RAHUN , JYO JALAMEIN KAMALKAA PHOOL RAHE
MERE SAB GUNA DOSHA SAMARPIT HO, KARTAARA TUMHAARE HAATHOME
YADI MAANAVKAA MUJHE JANMA MILE , TO TAVA CHARANOKAA POOJAAREE BANU
ISA POOJAKA KEE IKA RAKHATAA, HO TAARA TUMHAARE HAATHOME
JAB JAB SANSARKAA KAIDEE BANU, NISHKAAM BHAAVASE KARMA KARU
PHIR ANTA SAMAYAME PRAANA TAJU, NIRAAKAAR TUMHAARE HAATHOME
MUJAME TUJHME BAS BHED YAHEE, MEI NAR HOON TUM NAARAAYANA HO
MEI HOON SANSARKE HAATHOME, SANSAR TUMHAARE HAATHOME

अब सौंप दिया इस जीवनका, सब भार तुम्हारे हाथों में
है जीत तुम्हारे हाथों में, और हार तुम्हारे हाथों में
मेरा निश्चय है बस एक यही, इक बार तुम्हे पा जाऊं में
अर्पण कर दूँ दुनिया भर का, सब प्यार तुम्हारे हाथों में
जो जग में रहूँ तो ऐसे रहूँ, ज्यो जल में कमल का फूल रहे
मेरे सब गुण दोष समर्पित हो, भगवान तुम्हारे हाथों में
यदि मानव का मुझे जन्म मिले, तो तब जरणों का पूजारी बनूँ
इस पूजक की इक इक रगका, हो तार तुम्हारे हाथों में
जब जब संसार का कैदी बनूँ, निष्काम भाव से कर्म करूं
फिर अंत समय में प्राण तजुँ, निराकार तुम्हारे हाथों में, साकार तुम्हारे हाथों में
मुझ में तुझ में बस भेद यही, मैं नर हूँ तुम नारायण हो
मैं हूँ संसार के हाथों में, संसार तुम्हारे हाथों में.

अब सौंप दिया इस ज़ुपनका, सब भार तुम्हारे हाथों में
है जीत तुम्हारे हाथों में, और हार तुम्हारे हाथों में
मेरा निश्चय बस एक यही एक बार तुम्हें पा जाऊँ में
अर्पण कर दूँ दुनियाभरका, सब प्यारतुम्हारे हाथों में
जो जगमें रहूँ तो जैसे रहूँ ज्यों जलमें कमलका फूल रहे
मेरे सब गुण दोष समर्पित हो, करतार तुम्हारे हाथों में
यदि मानवका मुझे जन्म मिले तो तब चरणोंका पूजारी बनूँ
इस पूजक की एक एक रगका, हो तार तुम्हारे हाथों में
जब जब संसारका कैदी बनूँ निष्काम भावसे कर्म करूँ
फिर अंत समयमें प्राण तजुँ, निराकार तुम्हारे हाथों में
मुझमें तुझमें बस भेद यही मैं नर हूँ तुम नारायण हो
मैं हूँ संसार के हाथों में, संसार तुम्हारे हाथों में

A photograph of a sandy beach with waves crashing onto the shore. The sand is golden-brown, and there are several footprints visible in the foreground and middle ground. The water is a mix of blue and white foam. The text is overlaid on a semi-transparent white box in the center of the image.

Footprints In The Sand

One night a man had a dream.

He dreamed he was walking along the beach with the Lord.

Scenes from his life flashed across the sky and he noticed two sets of footprints in the sand, one belonging to him and the other to the Lord.

When the last scene of his life had flashed before him, he recalled that at the lowest and saddest times of his life there was only one set of footprints.

Dismayed, he asked, "Lord, you said that once I decided to follow you, you'd walk with me all the way. I don't understand why, when I needed you most, you would leave me."

The Lord replied, "My precious child. I love you and I would never leave you.

During your times of trial and suffering when you saw only one set of footprints...

That was when I carried you."

